

Beszámoló a „Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig” online konferencia kerekasztal-beszélgetéseiről

Summary about the roundtable discussions of the online conference named „Labor Research from Planned Economy to Savage Capitalism”

Filep Georgina¹ – Sárosi Anna²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.5>

Bevezető

A Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig című műhelykonferencia 2020 decemberében került megrendezésre a KDK 20. Század Hangja Archívum (Voices) és a Vera Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum (OSA Archívum) szervezésében (szervezők: Gárdos Judit, TK SZI; Kovács Éva, TK SZI; Szabari Vera, ELTE TÁTK; Székely Iván, OSA; Tari Örs, OSA, Tibori Tímea, TK SZI; Vajda Róza, TK KDK és Valuch Tibor, TK PTI). A konferencia középpontjában a magyar szociológia hagyománya, a munka világával és a dolgozók mindennapjaival foglalkozó 1970-es, 1980-as években induló kutatások, illetve ezek társadalom- és szociológiatörténeti áttekintése állt.

Az esemény apropóját a 20. Század Hangja Archívum új gyűjteményei és a KDK-hoz nemrég került kutatási anyagok adták. Szervezői tag teret biztosítottak a munkássággal, a munka világával kapcsolatos a tudásszociológiai és társadalomtörténeti megközelítések bemutatásának. A hetvenes-nyolcvanas évek nagyszabású empirikus vizsgálataitól kezdve az egymásra épülő kutatásokig, a szocialista korszak ideológiai elvárásainak meg nem felelő – sokszor csak kis példányszámban, illetve

1 email: filepgina@gmail.com

2 email: anna.sarosi2021@gmail.com

szamizdatban megjelenő – műveknek a mai kritikai szociológiára gyakorolt hatásaig a központi téma számos lehetőséget biztosított az intézményes és a legszemélyesebb reflexiókra. A továbbiakban a konferencia négy kerekasztal beszélgetését mutatjuk be.

Vállalat mint terep - A kritikai társadalom- és gazdaságkutatás a rendszerváltás előtt

A Vállalat mint terep - A kritikai társadalom- és gazdaságkutatás a rendszerváltás előtt című kerekasztal beszélgetés az esettanulmány mint a közgazdaságtan bevett módszere témát járta körül. A beszélgetést az alábbi kérdések vezették: Mi a „terep” közgazdaságtani értelemben? Voltak-e előzetesen kialakított interjúk tervek a vállalati esettanulmányoknál? Mire lehetett ezeket az interjúkat használni? Hogyan lehetett beilleszteni a kvalitatív módszerekkel szerzett tudást a közgazdaságtudományi kánonba?

A kerekasztal-beszélgetés résztvevői között volt Csanádi Mária közgazdász, Juhász Pál filozófus, közgazdász, Köllő János közgazdász, illetve Laki Mihály közgazdász. A beszélgetést Kovács Éva szociológus moderálta.

A gazdasági esettanulmányok fénykora

Az 50-es évekre a statisztikai havilapot és néhány ipargazdasági periodikát leszámítva szinte teljesen megszűnt a hagyományos értelemben vett közgazdasági kutatás Magyarországon. (Andorka 1994) Kornai János 1957-ben megjelent forradalmi írásában annak ad hangot, hogy első lépésként a jelenlegi helyzet állapotát kell megismerni. Írásában megágyaz a statisztikai forrásokat kiegészítő kvantitatív források felhasználásának. (Lengyel 2018)

A beszélgetőpartnerek is egyetértettek abban, hogy a kutatásaik kiindulási pontját az akkori rendszer megismerésének vágya inspirálta. A szocialista rendszer tele volt működési zavarokkal és defektusokkal, amelyben a vállalatvezetők, illetve pártbürokraták engedték megvalósulni ezeket a kutatásokat „hátha kijön belőle valami”. Ebben a mozgástérben tudtak mozogni az akkori kutatók, állítja Laki Mihály. Ma már a fennálló rendszerre jól működő szerkezetként tekintenek, ezért nincs is igény, illetve törekvés annak ilyen mértékű megismerésére, leírására. Az 1968-ban történtek után nem lett volna érdemes reformprogramokat kidolgozni, helyette inkább egy leíró, feltáró jellegű hozzáállással volt célszerű tanulmányozni a rendszert, hangsúlyozta Laki. Ebben az időszakban született újjá a magyar gazdasági szociográfia és fordultak a kutatók az egyedi esetek felé. Ennek oka Köllő szerint, hogy a statisztikai adatokból és elemzésekből kiindulva, vannak olyan jelenségek, folyamatok, amiket nem lehet jól értelmezni. A másik, hogy a közgazdaságban általában alkalmazott feltevések, módszerek alkalmatlanok bizonyos területek kutatására. Azért is lehetett a '60-as évek az esettanulmányok kora, mert akkor Magyarorszá-

gon már voltak érdemi, empirikus közgazdasági kutatások, viszont nem lehetett tudni, hogy mi a szocialista vállalat pontos célfüggvénye, működési logikája.

Az esettanulmány, mint „műfaj” jól alkalmazható volt ebben az időszakban, a terepmunka és az ezt kiegészítő dokumentumok, írásos anyagok tanulmányozása lehetőséget adott egy-egy folyamat megértésére vagy kutatására. A széles körben hozzáférhető statisztikai adatok sok esetben hiányosak vagy megbízhatatlanok voltak, következésképpen a nagy adatbázisokon való munka is igényelte a terepmunkával való kiegészítést, hangsúlyozta Laki.

Csanádi Mária többek között a pártállami háló működését térképezte fel, valamint az ehhez kapcsolódó dokumentumok, iratok összefüggéseit vizsgálta. Emellett, vállalatok termeléséhez nyújtott támogatásokkal is foglalkozott, melyet különböző archívumok, levéltárak anyagival próbált feltérképezni. Pénzügyminisztériumi munkája során volt szerencséje olyan iratokhoz és adatokhoz hozzáférni, amelyek más számára elérhetetlenek voltak, ilyenek voltak például a Nemzeti Bank által dokumentált hitel- és költségvetési papírok. Eredményeihez, valamint forrásaihoz újra és újra visszatért, felülvizsgálta azokat. Ezekkel az adatokkal, illetve interjúkészítéssel vizsgálta a vállalatokat. Csanádi kutatási lehetőségei és módszertana nagy részben munkahelyének és a már enyhülő magyar rendszernek volt köszönhető, ami ritkaságnak számított a térségben.

Közgazdasági kánon

Az eddig tárgyaltak fényében felvetődik a kérdés, hogy az ilyen jellegű kutatások anyagait és eredményeit hogyan lehet beilleszteni a közgazdasági kánonba. Köllő álláspontja ezzel kapcsolatban az, hogy ezt a kánonba beépíteni nem lehet, csak gazdagítani tudják. A statisztikai-ökonometriai elemzéseknek a lehetőségei nagymértékben megugrottak, tehát rengeteg olyan terület, amelyet régen esettanulmánnyal, ma már adatbázisokon végzett elemzésekkel nagyon jól meg lehet ismerni, megbízható eredményekkel.

Laki nagyon ajánlja a terepmunkát, illetve az esettanulmány írást a fiatal kutatóknak, ugyanis sokat tud segíteni abban, hogy jól fogalmazzanak meg kutatásokat, elemzéseket, valamint érzékenyebbé is teheti őket bizonyos problémákra, jelenségekre. Csanádi véleménye szerint, ha kutatásaik anyagai nem is illeszthetők be a közgazdasági szakirodalmi kánonba, kutatások kiindulópontjaiként, vagy annak, aki érdeklődik a téma iránt nagyon hasznosak lehetnek.

Túl a tudományon – A kritikai kutatások szakpolitikai haszna

A konferencia első napjának zárásaként, a „*Túl a tudományon? – A kritikai kutatások szakpolitikai haszna*” című kerekasztal-beszélgetés keretein belül a sérülékeny, „előnytelenül integrált” csoportokkal foglalkozó kutatók személyes tapasztalataikról, valamint kutatómunkájuk során tapasztalt nehézségeikről kaphattak átfogó

képet az érdeklődők. A beszélgetést Vajda Róza moderálta. A résztvevők közt volt Szalai Júlia, Csongor Anna, Lukács György és Kovai Cecília.

Kettős szerep a terepen: aktív felelősségvállalás vagy felelős távolságtartás?

A beszélgetés a bevonódás, a felelősségvállalás témakörével vette kezdetét. A beszélgetőtársak arra a kérdésre keresték a választ – személyes tapasztalataikat felhasználva –, hogyan lehet egy terepkutatás alatt szétválasztani, illetve egyszerre kezelni a kutatott csoport problémáinak megértését, az összefüggések keresését és az érzelmi bevonódásnak, a tenni akarásnak a vágyát.

A téma már régóta foglalkoztatja és megosztja a tudományos közösséget. Goffman (2013) szerint a kutatónak minél kevesebb információt szabad csak megosztania a kutatott csoporttal, és egy hihető történet kitalálásával, inkognitóban kell a kutatást végezni. Solt Ottília (1998) is azt javasolja, hogy interjúkészítés előtt ne avassuk be az interjúalanyt a kutatás mélyebb összefüggéseibe, mivel ez öntudatlanul is sugalmazott válaszokhoz vezethet. Ezt a módszertant kérdőjelezi meg több ponton is a feminista és posztstrukturalista kritika (Fleetwood 2009, Kovács 2007). Ebben az esetben a távolságtartó kutatói szerep helyett az érzelmi bevonódás, a kölcsönösség és az egyenrangúság kerül előtérbe. A terepkutatás eme két nagy, látzólag egymásnak ellentmondó paradigmája viszont nem zárja ki egymást, gyakran inkább különféle szituációkra adott válaszokként értelmezhetők, amelyek mellett más kutatói szerepek is elképzelhetők. (Németh 2015)

A beszélgetés résztvevői egyetértettek abban, hogy az előbbieken ismertetett két eltérő paradigma a gyakorlatban nem választható el egymástól, sőt fontos az, hogy egy kutatás során mind a két nézőpont jelen legyen. Ez a fajta kettőség dilemmákhoz vezethet – állapította meg Csongor Anna –, viszont számára néhány esetben jól szétválasztható volt a kutatói attitűd és a fejlesztő munka, az épp aktuális munkahelyétől függően. A gondolatmenetet kiegészítve Lukács György kifejtette, hogy a bevonódás függ a kutatás jellegétől is. Egy helytörténi vagy egy vállalkozókkal készített kutatásnál fel sem merül ez a kérdés, viszont nem ismer olyan hátrányos csoportokkal foglalkozó kutatót, aki ne kötődött volna érzelmileg az adott csoporthoz. Lukács szavaival élve, egy mélyszegénységben élő csoporttal foglalkozó kutató sokszor magáénak érzi a problémát, amit úgy él meg, mint egy jól célzott „gyomrost”. Kovai kiemelte, hogy tapasztalatai alapján a szakmai képzettség hiánya sokszor együtt jár a nagyobb érzelmi elköteleződéssel. Hozzátette, hogy már a szövegírást és a kutatást is egyfajta bevonódásnak tekinthetjük, mivel ezeknek a célja felhívni a figyelmet egy problémára, ami eljut az emberekhez és hatással van rájuk. Bourdieu-i fogalommal élve ezt a kétfajta megközelítést külön mezőknek is tekinthetjük, amelyek valamennyire fedik egymást, azonban más a dinamikájuk, mások a tétük. Míg a tudományos mező tétje a tudományos elismerés, addig az aktivista mezőben a cél a közérthetőség, hétköznapi emberek megismertetése a kutatott problémával. Ebből következik, hogy kutatóként sokszor mind a két mező elvárásainak meg kell felelni,

valamint figyelembe veendő még a pályázati logika is, ami szintén nehezíti ezek összegegyeztetését.

Miután kirajzolódott egyfajta konszenzus azzal kapcsolatban, hogy a bevonódás elkerülhetetlen a terepmunka során, a beszélgetés ennek a kutatásra gyakorolt hatásaival folytatódott. Lukács György a szociofotó módszerének példáján keresztül mutatott be egy, az érzelmi elköteleződéssel sokszor együtt járó, etikai dilemmát. Egy mélyszegény roma közösségben az emberekről minimális számú fénykép készül. Ha egy kutató megjelenik ott egy fényképezőgéppel, akkor előbb-utóbb elkerülhetetlen, hogy a helyiek mind szeretnének egy-egy képet magukról, a családjukról, barátaikról. Ilyenkor az elkészült képek között akadnak olyanok, amelyek tényleg a társadalmi kiszolgáltatottság, az anyagi nélkülözés, elesettség fotódokumentumai, és be lehetne nevezni őket bármilyen hasonló témájú kiállításra. Viszont ugyanaz a kép mást jelent annak, akiről készült, mást jelent a kutatónak és egészen más értelmezést kap akkor, amikor kiakasztják egy kiállításon. A fentebb tárgyalt szerephalmozás miatt a kutató egy dilemma előtt találja magát, nevezetesen, hogy mely képeket etikus továbbadni, és melyeket nem. Lukács, amikor ebben a szituációban találta magát, úgy oldotta fel ezt a konfliktust, hogy végül egy képet sem hozott nyilvánosságra, viszont az összeset kinyomtatva szétszította a helyiek között, így segítve elő az emlékezést a közösségen belül.

Módszertani határok átlépése és önreflexió terepkutatás során

A beszélgetés következő szakaszának témája a kutatások során felmerülő különböző elvárások miatt kialakuló problémák kezelése volt. Egy kutatás sokszor egy adott célért, a megrendelő által kért módszertannal zajlik, viszont előfordul, amikor egy adott szituációban el kell térni ettől, és a kutatónak olyan döntést kell hoznia, amely némely esetben ellentmond az előre lefektetett szabályoknak.

Az ilyen jellegű kutatói szabadságról Szalai Júlia beszélt. Leszögezte, hogy ez egy nagyon bonyolult, összetett probléma, amit egy 1983-ban történt kutatásának körülményeivel szemléltetett. Az ELTE-n futó szociológia képzés keretein belül a diákoknak lehetőségük volt egy alföldi nagyközségben terepmunkát végezni, tanári felügyelettel. A gyakorlat célja a település szociális viszonyainak feltérképezése volt. Előzetes segítségért a település orvosához és annak asszisztenséhez fordultak, viszont ők azt kérték, hogy azokba a házakba, ahol betegek vannak, ne menjenek be. Elkésződött a terepkutatás a település egyik cigányok lakta részén, az előre megírt kérdésekkel és a tiltott házak listájával. Egy ideig minden rendben ment, amíg egy olyan házhoz nem ért a kutatócsoport, amely ugyan rajta volt a listán, de a ház lakói ragaszkodtak hozzá, hogy térjenek be hozzájuk. Mivel ez egy „tiltott” ház volt, Szalai a diákokat tovább küldte és egyedül ment be. Egy idős cigány házaspár lakott ott és az ő értelmi fogyatékos negyven év körüli gyerekek. Az irányított kérdések feltétele után kiderült, hogy a házaspár mindkét tagja holokauszt túlélő volt. Mivel a kutatást nem lehetett megszakítani, és a család eleve nem tartozott a vizsgált mintába, ezért

nem volt rá lehetőség, hogy ott és akkor részleteiben kifejtsék a kibontakozó történetet. Szalai tehát a terepkutatást követően tért vissza ehhez a családhoz. Kiderült, hogy azért szerettek volna mindenképp beszélni vele, mert a férj egyik lágertársa, mielőtt a halálba hurcolták volna, rábízott egy levelet és arra kérte őt, juttassa el Újpestre a szüleihez. A házaspár közel negyven éve kereste a férfi szüleit, mindaddig eredmény nélkül. Emiatt kérték Szalai segítségét, ami a mai napig meghatározó élmény a számára, ez a történet indította el szakmai érdeklődését a „cigány holokauszt” (porajmos) kutatása irányába.

A kérdés ebben a tekintetben az, hogy ki iránt tartozik felelősséggel a kutató. Úgy nincs értelme egy téma kutatásának, ha a terepen megélt, feltárt problémákat nem lehet kihangsúlyozni. Ilyen esetekben eleve óriási lelki teher van a kutatókon, és nem mindig egyértelmű, hogy mégis mivel oldhatók fel a dilemmák. A történet tanulsága az, hogy hiába vannak meghatározva bizonyos keretek és szabályok egy kutatás során, ezeknek az áthágása néha elengedhetetlen ahhoz, hogy a kutató teljes egészében átlassa a problémát és a kutatott csoport által támasztott elvárásoknak is megfeleljen.

További fontos körülmény a mélyszegénységben élő cigány emberek kommunikációs és megnyilvánulási lehetőségeinek hiánya, ami más, eltérő háttérrel rendelkező emberek számára alapélmény. Kovai a kommunikáció és az önreflexió témáját kutatói oldalról ragadta meg. A bourdieu-i értelemben vett habitus fontosságát hangsúlyozva az önismeret jelentőségét emelte ki, ami által a kutató felismeri, hogy mely témák iránt tud elköteleződni. Fogékonysága fakadhat saját származásából vagy társadalmi meghatározottságából is. Amennyiben a tudományos felismerés úgy is létre jöhet, ahogyan azt a fent említett roma holokauszt példán keresztül láttuk, akkor létezhetnek olyan témák is, amelyekre „süketek” vagyunk, vagy amelyek iránt bizonyos meghatározottságok miatt ellenszenvvel viseltetünk. Ez a kérdés kulcsfontosságú a társadalomtudományokban tematizált problémák szempontjából, mivel itt dől el, mely témák kerülnek a tudományos érdeklődés horizontjába és melyek maradnak ezen kívül. Kovai példaként említette a szélsőjobb felemelkedését és az ehhez kapcsolódó csoportok strukturális sérülései iránti érzéketlenséget³. A kutató feladata tehát reflektálni arra, melyek azok a témák vagy jelenségek, amelyekre fogékony, ugyanakkor arra is, hogy melyek azok, amelyeket nem képes meglátni, vagy nem tud kellő érzékenységgel kezelni.

A terepkutatás átalakulása – változó terep, változó módszer?

Utolsó témaként a résztvevők a terepkutatás mint módszer átalakulásáról, lehetséges újraértelmezéseiről beszélgettek. Lukács leszögezte, hogy érezhető egy, a Big Data felé tendáló folyamat, amelyben a virtuális platformok vizsgálata került a tudományos érdeklődés középpontjába. A kutatások kvalitatív részét, például az inter-

3 A témával Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary. (A vidék lázadása: Cigányellenesség és jobboldali politika Magyarországon.)* könyve foglalkozik behatóan.

júkkészítést ugyanakkor nem lehet megspórolni, hiszen az gyakran olyan információkkal egészíti ki a kvantitatív elemzést, amelyek nélkül éppen a lényeg sikkadna el.

Szalai úgy véli, nem beszélhetünk a terepkutatás végéről, csupán más helyszínre tevődött át az érdeklődés, és ez az új helyszín a civil, nonprofit szféra. Több olyan civil szervezet van, amely helyi szinten ágyazódott be egy-egy csoport életébe, ezáltal rengeteg tapasztalatot halmozott fel a kutatni kívánt terepen. Ha például a kutatóknak nincs lehetősége interjút készíteni az abortusz témakörében cigány származású nőkkel, a kulcskérdés az, hogy tud-e az adott témával foglalkozó szervezetet keresni. Ezáltal a civil szférában dolgozók számára is megnyílik az út a tudományos elismerés felé. Ez a tény viszont nem változtat a tudomány szigorú hierarchiáján, valamint azon sem, hogy sokszor a kutatóknak mérlegelniük kell, mi a lényegesebb a számukra: egy kutatóintézeti pozíció vagy az érdeklődésük középpontjában lévő csoport terepen történő kutatása – márpedig egy ilyen döntéshez nagy bátorság kell.

A tudományos életben az érvényesség kérdése körül mindig is több kritikája volt a kvalitatív módszereknek, de az a felelős értelmiségi szerep, ami a terepen dolgozó kutatókat jelentette, most valóban áttevődött a civil szférában dolgozóakra. Azonban, ha ez a szerep átvődik a civil mezőre, aminek megvan a már fentebb tárgyalt saját logikája, saját hierarchiája, a keletkezett kritikai tudás más intézményrendszer szolgálatába áll. Mindennek következtében meggyengült a tudományos mezőben a felelős értelmiségi szerep, és inkább a technokrata pozíció az, ami kifizetődő. Lukács ehhez kapcsolódva kifejtette, hogy szerinte a kutatási eredmények megismerése iránti érdeklődés hiánya is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy háttérbe szorult a felelős értelmiségi szerep. Ennek a negatív tendenciának lehet a feloldása a – Csongor Anna által behozott – oktatás jelentőségének hangsúlyozása. Ha a diákok már egyetemi éveik alatt eljutnak a terepre, bizonyos félelmeik elmúlhatnak, és kifejlődhetnek a reflektív hajlamaik. Ám csak akkor, ha a tudnivalókat tapasztalattal rendelkező, hiteles kutatók adják át a diákoknak, mégpedig, a felmerülő kérdések megvitatására kész, nyitott és érdeklődő szellemiségben.

Digitális munkások, internetes proletariátus

Digitális munkásokról nehezen beszélhetünk a hagyományos osztálytagozódás és értékteremtés fogalmi keretei között, mivel ma már nehezen találunk fizikailag, tömegesen egy helyen dolgozó, közös kultúrájú, közös osztálytudatú munkásokat.

Egyértelmű, hogy a téma definíciós, társadalomfilozófiai és szociológiai aspektusait nem lehet megvitatni egyetlen kerekasztal-beszélgetés keretein belül, de még felsorolni sem lehet őket teljeskörűen. Ezért Z. Karvalics László metaforáját kölcsönözve Székely Iván, aki a beszélgetés moderátora volt, egyfajta „intellektuális komatálat” kínált, amelyből egy-egy kérdést vagy témát kiválasztva részletesebb diskurzust javasolt. A résztvevők Bognár Éva szociológus, Rab Árpád információs társadalom kutató és Z. Karvalics László történész, információs társadalomkutató voltak.

Fogalmi és definíciós kérdések

A beszélgetés a „munkás”, vagy „proletariátus” marxista fogalmainak mai alkalmazhatóságának körüljárásával vette kezdetét. Vajon szükséges-e egy 19. századi kategóriarendszerhez visszanyúlni egy ma aktuális probléma tárgyalásakor, vagy elég csak az adott terület probléma- és fogalomvilágában vizsgálni a kérdést? Z. Karvalics magának a 'munkás' szónak a nehézségét emelte be a beszélgetésbe, amit abban lát, hogy a történelmi fejlődés során más-más területekhez lehetett kötni. Alapvetően nagy mennyiségű, speciális munka és munkakörnyezet van, és nehezen találunk olyat közöttük, amelyik valamilyen módon ne kapcsolódna a digitális ökoszisztémához. Azonban az a helyzet áll fenn ezekkel a speciális munkakörnyezetekkel kapcsolatban, hogy kevés közöttük a hasonlóság, mivel nagyon sok elemből, variációból állnak össze. Ennek köszönhetően nagyon nehéz magas absztrakciós szintű állításokat megfogalmazni róluk, mert minden környezetre más lesz igaz.

A mai munkáskutatásoknak és a klasszikus, 19. századi fogalomrendszer mozgósításának egyaránt van létjogosultsága, állítja Bognár Éva. Olyan erős kapitalista logika működik ugyanis, amit nem ír felül a digitális kor logikája. Bizonyos folyamatokat felerősít a digitalizáció, míg mások kissé elhalványulnak, és rengeteg ellentmondás is keletkezik ezek találkozásából, fogalmazza meg hipotézisként Bognár. Egyúttal a szolidaritás kérdése is felmerül, amely kapcsán felvetődik, hogy milyen értelemben beszélhetünk még munkásosztályról. A kérdésének hatalmpolitikai oldala is van: azaz beszélhetünk-e egy olyan osztályról, ahol még van közös tudat, ahol létezik valamilyen szolidaritás, és ennek megfelelően remélhetünk-e valamilyen szerveződést, szervezettséget?

Rab Árpád véleménye szerint van olyan, hogy munkásosztály, ezért érdemes visszanyúlni a klasszikus fogalmi keretrendszerekhez. A 'munkás' szó „nehéz ügyét” ő is kiemelte, amit abban lát, hogy ma már inkább a fizikai munkához kapcsoljuk, miközben meglátása szerint a szellemi munka ugyanúgy kizsákmányol. Úgy véli, egységes (munkás)osztály nincsen, azonban Z. Karvalics gondolatmenetével vitatkozva mégsem gondolja, hogy annyira szerteágazó és változatos volna ez a terület, hogy ne lehetne beszélni róla. Ajánlott is egy megközelítést, amelyik megkönnyítheti az eligazodást; érdemes lehet különválasztani az értéklánc végén létrejövő javak milyenségét, azaz, hogy fizikai vagy digitális javak jönnek-e létre.

Munkások (kutatása) és módszertan

A beszélgetés következő szakaszában Székely Iván azt a kérdést vetette fel, hogy ha a munkások a társadalom szövetében nem atomizált formában vannak jelen, akkor mégis milyen szempontok alapján lehet azonosítani, és hogyan lehet elérni, vizsgálni őket?

A digitális proletariátusról nagyon sok automatizált adatot lehet gyűjteni a digitális térből, illetve a különböző internetes portálok, Facebook-csoportok és fórumok segítségével el tudják érni egymást a tagok, tapasztalatokat és tudást tudnak létrehozni, illetve megosztani, állítja Rab. Jó példa erre a különböző pedagógiai jel-

legű digitális kezdeményezések és szakmai csoportok létrejötte a koronavírus első magyarországi hulláma során. Tehát ad hoc, rövidebb időtartamú, nehezebben azonosítható, mégis valamiféle közösséget alkotó digitális csoportokon belül szintén zajlik az érdekérvényesítés és tapasztalattmegosztás, tehát ugyanazok a folyamatok mennek végbe, mint a klasszikus munkásosztályon belül, csak privátabb módon.

Egy másik dimenziót beemelve Székely felvetette, hogy metodológiai szempontból vajon mennyire van létjogosultsága a hagyományos vizsgálati módszereknek, illetve mennyire alkalmazhatók a valós idejű megfigyelések.

Bognár álláspontja szerint mind a hagyományos interjú, mind az etnográfiai, valós idejű megközelítéseknek megvan az értelmük és a létjogosultságuk. Z. Karvalics a módszertani kérdések lényegét a kutatási téma és probléma következményeiként látja, a kutatási probléma pedig mindig valamilyen tudáshiányból fakad. A munka világának és a digitális ökoszisztémának az összecsúsítása olyan hatalmas témakör, amely indokolja a különböző tudáshiányok fontosságának rangsorolását, valamint azt, hogy e rangsorolás függvényében szülessen döntés a kutatás fő kérdéséről. Egy tudományos tárgyat nem lehet önmagában az azonosságok és különbözőségek szempontjából vizsgálni, szükség van kontextusra, és annak változásaira. Ennek értelmében, Rab megközelítésével vitatkozva a létrejött javak azonosságait és különbözőségeit nem lehet önmagában értelmezni, ha nincs mögötte a fogyasztás dimenziója is. Z. Karvalics a klasszikus munka-fogalomrendszer alkalmazását elismeri, amennyiben leíró jellegű kutatásról van szó, viszont más céllal dolgozva, valamilyen normatívából kiindulva, akár társadalomjobbító szándékkal egészen mások lesznek egy kutatás alapjai. Rab vitatkozva a makro szint elsődlegességével, amellet érvelt, hogy bizonyos folyamatok a mikro szint kutatása nélkül nem érthetők meg.

Munkaidő-szabadidő és egyéb nézőpontok

Székely zárókérdése a munka- és szabadidő elkülönülésére, valamint a másodállások helyzetére irányult. Z. Karvalics korábbi gondolatmentét – miszerint nincsen munka a fogyasztás dimenziója nélkül – a szabadidő kérdésre is érvényesnek tekintti. Ennek értelmében merülhet fel az a kérdés is, hogy a szabadidőben elfogyasztott digitális tartalom, amelyet a későbbiek során a munka világában is fel lehet használni, vajon a munka vagy a szabadidő (fogyasztás) hatáskörébe tartozik-e. A munka határainak elmosódásai miatt a (kultúr)jóságok előállításának növekedése mellett a fogyasztás is egyre több lett. Következésképpen azok a kategóriák, amelyek az egykori fizikai munkára, annak tárgy- és eszközkészletére specializálódtak, egyre kevésbé lesznek használhatóak ebben a megváltozott termelési, fogyasztási és időfelhasználási környezetben.

Bognár a digitalizációnak köszönhetően létrejövő, egymásnak ellenmondó folyamatokat hangsúlyozta. Figyelemre méltó jelenség, miszerint egyre többen olyan munkastruktúrákba lépnek be, amelyekben mind a 'munkaadó', mind a 'munkás' kizsákmányolja magát. Ez azonban nem tudatos döntés eredménye, inkább annak

tudható be, hogy bizonyos szektorok kilépnek a hagyományos alkalmazási struktúrából, a munkások pedig ehhez idomulnak, alkalmazkodnak. Lényegében feladják a strukturális és jogi védelmet egy vélt szabadság miatt, ezáltal pedig kontrollt és kizsákmányolást vállalnak magukra. Ebbe a kategóriába tartoznak például a freelancerek vagy a digitális nomádok.

Rab a munka- és szabadidő összezsúszásával egyetértve a technológiai fejlődés hatásait és az ehhez igazodó mentális felzárkózás lassúságát emelte ki. Azaz arra a szakadékra világított rá, amely az elmúlt évtizedek során, a rohamléptekű technológiai fejlődés és az ettől lemaradó emberi-kognitív kapacitás között jött létre. Egyes kutatások bizonyítják, hogy a napjainkban kívánatos élményalapú, szegmentáltabb munkák és munkakörnyezetek kevésbé sikeresek a piacon, mint a hagyományos, hosszútávú, ma már elavult értékekkel dolgozó társaik.

Kereszthatások – Archívumok a szociológiában, szociológia az archívumokban

A levéltárosok és szociológusok beszélgetését a két tudományág közötti különleges kapcsolat inspirálta. A konferencia utolsó kerekasztalának résztvevői (Keller Márkus, Lugosi András és Lukács Bea) arra keresték a választ, hogy mennyiben tud hozzájárulni a levéltári gyakorlat a szociológiai kutatások során keletkezett anyagok újra felhasználásához és hogy milyen formában tudja a jövőben a levéltár segíteni a szociológusok munkáját és fordítva, mit tanulhat a levéltár a szociológusoktól.

Levéltár és szociológia

A levéltár és a szociológia kapcsolata annak ellenére, hogy mennyire gyümölcsöző is lehet, mégis egyre kevésbé van jelen a fiatal kutatók látáskörében. Ennek az elmentmondásnak a feloldásán, valamint a levéltár mint kutatási terep népszerűsítésén munkálkodik Keller Márkus, egyetemi tanárként. A levéltáros-társadalomtudós együttműködés létrejöttének segítségével nagy szerepe van egyfajta új levéltáros típusnak is, aki már nem arra törekszik, mint a régi tudós-levéltáros (azaz a nemzeti identitás újratermelésére), hanem – Terry Cook⁴ nyomán – közösséget konstruál, résztvevői tevékenységet is végez. Lukács Bea ugyancsak a közösségképző funkciót hangsúlyozta arra hivatkozva, hogy napjainkban szinte minden megtalálható online, és emiatt fokozódott az igény a gyors és széleskörű hozzáférés iránt. Ez az elvárás a kutatók részéről is jelentkezik, akik sok esetben (kutatási témájukhoz kapcsolódóan) kész anyagot várnak el a könyvtárostól, levéltárostól. Kovács egyfajta, a történészek vagy a levéltárosok számára talán kézenfekvőbb (szociológusi) hozzáállás jelentőségét emelte ki, amely a vizsgálódások során talált anyagok megfelelő kezelésére és feldolgozására törekszik.

4 Terry Cook kiemelkedő alakja az archivumelmélet fejlesztésének. Munkásságának kiemelkedő állomása a makroértékelés volt, amely a megőrizendő anyagok szelektálásában nyújtott segítséget.

Digitalizációs folyamatok

Egy kutatás során igen fontos lehet a történeti dimenzió bevonása, azaz egy témát érdemes nem csak időbeli metszetként kezelni, ugyanis annak történelmi mélysége is van, ami nagyon jól megragadható levéltárak, archívumok segítségével. Bizonyos témák könnyebb kutathatóságának szempontjából lényeges lehet (digitális) adatbázisok elkészítése és elérhetővé tétele, ami akár egyfajta „kapudrogként” funkcionálhat az egyetemisták (vagy kezdő kutatók) számára, veti fel Keller. Lukács egyetértve az online felületek fontosságával sok esetben hiányolja a párbeszédet és a műhelymunkát. A problémát abban látja, amikor már elkészült egy kutatás, tanulmány, publikáció, és nincsen hozzá kapcsolódóan beszélgetés, diskurzus.

Mi lesz a levéltárral, illetve a levéltárossal akkor, ha már mindent digitalizálunk? A jelen kutatójának nem lesz könnyű a digitális világban eligazodnia a rengeteg anyag között, állítja Lugosi. A kutatókkal és ügyfelekkel való kapcsolattartásnak nem csak a tárgya, hanem a kapcsolattartás formája is kezd megváltozni: e-mailen, telefonon zajlanak a folyamatok. A levéltárosnak az jelent problémát, hogy a digitálisan publikált anyagok növekvő mennyiségénél fogva hogyan illessze be az online kutatószolgálati és ügyfélszolgálati tanácsadást és más hasonló feladatait a munkaidejébe. A fejleménynek pozitív oldala is van, mégpedig, hogy nem csak a helyi kutatók, hanem bárki, a világ minden pontjáról fel tudja keresni a levéltárakat.

Az említett digitalizációs folyamatok már javában zajló folyamatok, valamint az online elérhető anyagok száma is folyamatosan nő, ezek következtében a levéltáros őrző feladatai és segítségnyújtása is egyre fontosabbá válik, állítja Lukács. Attól, hogy az online világ megszünteti a levéltárat, nem kell tartani, ugyanis mind a levéltárra, mind a levéltáros munkájára szükség lesz a jövőben, érvel Keller. A digitalizáció lehetővé teszi azt (is), hogy ne kelljen folyamatosan a gyűjteményeket újra strukturálni, illetve, hogy lehessen tematikusan keresni, utóbbit a levéltáros aktív segítségnyújtásával.

Levéltárképződés

A levéltárképződés és a társadalomtudomány kapcsolatához fűződően felmerült az úgynevezett posztmodern fordulat kérdése, amely következtében a főként jogi és közigazgatási iratokat gyűjtő levéltárakban újfajta iratgyűjtési stratégiák és technológiák alakultak ki. Ennek értelmében az vált központi kérdéssé, hogy hol képződnek olyan iratok és hol lehet az iratokban olyan információ és érték, amelyek valamiféleképpen lenyomatot nyújtanak a társadalomról, állapítja meg Lugosi. A levéltárosi munkában a szociológusi kompetencia azért nő meg, mert már nem csak az iratok antikváriusi ismerete a levéltáros feladata, hanem az is, hogy eldöntse milyen releváns szempontok mentén kell elérhetővé és megismerhetővé tenni a jövő számára a jelenben zajló társadalmi folyamatokat.

A levéltárak és archívumok demokratizálódásának folyamata lehetővé tette a lokálisan elérhetetlen, azonban a digitalizációnak köszönhetően elérhető gyűjte-

ményekhez való hozzáférést, állítja Kovács. Azonban egyfajta versenyszféra is kialakult, amelyben a több és jobb minőségű adatot „termelők” lényegesen nagyobb mennyiségű forráshoz jutnak. Ez az a légkör, amelyben ma az archívumoknak működni és tevékenykednie kell.

Lugosi a „fond”⁵ fogalmáról szóló diskurzussal folytatta, amelynek marginális pontja, hogy az átalakul-e a posztmodern fordulatnak köszönhetően. A „proveniencia”⁶ elvének megjelenésével a levéltár törekvései arra irányultak, hogy egy személy gyűjteményét úgy őrizze meg, ahogyan azt maga a személy használta. Az így kialakult rugalmas rendszerben bármi lehet így fond. Például a BFL-nél az igazi kihívást a scope bevezetése jelentette, amelyben a levéltári sztenderdek szerinti iratanyagok leírása került rögzítésre. A scope az egyedi irat leírására lett kitalálva, a problémája viszont abból ered, hogy a tárolóegység szintű leírásokból hogyan lehet az összegyűlt hatalmas mennyiségű iratanyagot rendszerezni. A mai igények szerint inkább az a kíváncsi, hogy darab szinten legyenek leírva az iratok, azonban ahhoz, hogy ez megvalósuljon és működőképes legyen, nagy anyagi ráfordítások szükségesek.

Megőrzés (hosszútávon)

A long-term repository, vagyis a hosszútávú megőrzés kérdéséhez – ami nem a biztonsági másolatot, hanem a lehető legbiztonságosabb digitális adattárolást jelenti – kapcsolódva a felmerülő költségek és kiadások igen magasak lehetnek, állítja Kovács. Az elkövetkezendő éveknek nagy kihívása, hogy financiálisan biztosítva legyenek a különböző anyagi és technológiai feltételek. Lugosi a digitális tárolás túlterhelésével egyetértve, a hagyományos, papíron keletkezett iratok megfelelő tárolására és őrzésére hívta fel a figyelmet, ami szintén fontos a finanszírozás kérdésben. Egyre több digitális anyag fog keletkezni, amihez jelentős mennyiségű tárolóhelyre (és szerverre), valamint biztonsági másolatokra is szükség lesz. Lukács a biztonságos adattárolásnak a pénzigényessége mellett hangsúlyozta az időbeli aktualitását is, amelynek értelmében már az elkövetkezendő évtizedeknek is lényeges kihívása lesz megoldást találni az említett anyagi (és technológiai) kérdésekre. Szintén sok nehézség adódhat abból, hogy a digitalizáció kezdeti időszakában olyan formátumokat, módszereket, technológiákat alkalmaztak, amelyek nem időtállóak, esetleg nem is lehet a későbbiek során felhasználni, megmenteni, értelmezni őket. Mindez elengedhetetlen a szociológiai kutatások szempontjából is, mivel történeti források nélkül a dinamikák, trendek értelmezhetetlenné válnak.

A konferencia és az ezen belül megrendezett kerekasztal-beszélgetések különösen jó lehetőséget biztosítottak a korabeli és a kortárs munkás- és munkakutatók, valamint a téma iránt érdeklődők közötti szabad eszmecserére. Az érdekes

5 A fond az Országos Levéltár Levéltári szakkifejezések menüpontjának meghatározása szerint: „Vegyes terjedelmű levéltári egység, a levéltári anyag tagolódási rendszerének legszilárdabb pillére.”

6 A proveniencia az Országos Levéltár Levéltári szakkifejezések menüpontjának meghatározása szerint: „hogy a levéltári anyag rendezésénél, rendszerezésénél abból kell kiindulni, hogy az adott anyagnak hol van a rendeltetésszerű helye.”

beszélgetések és viták során összegyűlt tudás pedig inspirációt jelenthet további kutatások megszületéséhez is.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1994): A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a demográfiai, szociológiai és közgazdaságtani tudományban Péter György elnöksége idején. *Megjelent: Árvay – Hegedűs B. (1994), 121–126. o.*
- Goffman, Erving (2013): A terepmunkáról. In Bodor Péter (szerk.): Szavak, képek, jelentés. *Kvalitatív kutatási olvasókönyv. Budapest: L'Harmattan, 53–61.*
- Fleetwood, Jennifer (2009): Emotional work: ethnographic fieldwork in prison in Ecuador. eSharp, Special Issue: Critical Issues in Researching Hidden Communities, 28–50. http://www.gla.ac.uk/media/media_134468_en.pdf
- Kovács Éva (2007): A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismerésig. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 288–293.* <https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/kozossegtanulmany.pdf>
- Németh Krisztina (2015): A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben 29–31.* http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1006/3/virag_toresvonalak_2015.pdf
- Lengyel György (2018): Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok In Tóth Pál Péter (szerk.) *A magyar szociográfia a 20–21. században Gondolat Kiadó Budapest, 2018 64–67*
- Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In uő: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I. Budapest: Beszélő, 29–48.* http://dokumentumok.vanesely.hu/Solt_Ottilia_Interjuzni_muszaj.pdf